अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहतुर्मनु-
कात्यायनौ ।
"अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥"
स्मृतिः
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं नच लेख्यकम् ॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥"
बृहस्पतिः ।
"लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥"
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेख्यशोधनमाह
कात्यायनः ।
"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥"
तथा ।
"समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नैर्वा कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाप्तैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अबुद्धिपूर्वं चित्तेन दुष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥"
नारदः ।
"यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्यात् स पापो नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिः-
सृताः ।
यस्तु तांस्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥"
बौधायनः ।
"यच्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन् ॥"
बृहस्पतिः ।
"यस्य शेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥"
याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्ये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥"
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।
"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तमसावृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥"
त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
श्रावितः कारितवान् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि
सभायां निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते यस्तस्याष्ट-
गुणो दण्डः ॥*॥

अथ लिखितम् ।
तत्र बृहस्पतिः ।
"मानुषाधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राचराणि दृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥"
नारदः ।
"लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकञ्च सिद्धिर्दृश्यस्थितेस्तयोः ॥
मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थकरणमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पाठितं स्मारितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥
लेख्ये देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टुदर्शनम् ॥
छिन्नभिन्नकृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्तव्यमन्यलिखितं ह्येष लेख्यविधिः स्मृतः ॥
लेख्यं यत्रान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥"
स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेख्यं
साक्षिमदिति यथासंख्येनान्वयः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृग्लेख्यस्थितिः प्रवर्त्तते तत्र
तादृशाः । तयोः स्वहस्तान्यहस्तकृतलेख्ययोः ।
मृता इति साक्ष्यादौ मृते पुत्रादिसंस्थं लेख्य-
पत्रं न सिध्यति । यद्याधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥*॥ यक्तमाह कात्यायनः ।
"यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
ऋणिको धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥"
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्वमृणिकादि-
सन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो
दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामाङ्कितं तत्र
विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन सहास्य विश्वास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णेतव्यमिति ।
बृहस्पतिः ।
"सुमृष्टशिशुभीतार्त्तैः स्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ।
निशापतसु बलात्कारैः कृतं लेख्यं न सिध्यति ॥"
व्यासः ।
"दासाखतन्त्रबालेन स्त्रीकृतञ्चैव यद्भवेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः ॥"
मिताक्षरायां स्मृतिः ।
"पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परकीर्त्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥"
पूगस्तु ।
"समूहो वणिगादीनां पूगः स परिकीर्त्तितः ।"
इति कात्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयलाभः । तेन ग्रामनग-
रादिः । श्रेणी तु सजातीयसमूहः ताम्बूलिक-
कुविन्दकर्मकारकादिः । गण एकक्रियार्थो-
द्यतः । लेख्यस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख्य-
शोधनं प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो भोग एव उपन्यासो
न तु लेख्यमुद्धरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।
"आहर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशो-
धयेत् ।
ततस्ततो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात् ॥"
बृहस्पतिः ।
उद्धरेल्लेख्यमाहर्त्ता ततस्ततो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् ततस्ततोऽपि तद्धरेत् ॥"
अभियुक्त इति लेख्यस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेख्यग्रहीतरि तदविज्ञाप्यैव मृते ततस्तेन
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः तत्साधनञ्च स्वहस्तलिख-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥*॥

अथ भुक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः ।
"पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥"
विवादमकुर्वतः समक्षं भूस्वामिनः परेणासपि-
ण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्षनिवृत्ता
स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मत्वाद्वर्ष-
गणना सावनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
"सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौकिकञ्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥"
तत्रैव ।
"सावने च तथा मासि विंशतु सूर्य्योदयाः
स्मृताः ॥"
विशेषयति व्यासः ।
"वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह ।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥"
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्षनिवृत्तौ स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥"
यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिवति-
रेकेण परैर्देशे वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति न प्रतिषिध्यति नासौ
तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यतीं-
त्यर्थः । गोतमः । अजडापौगण्डधनं दशवर्ष-
भुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । जडो विकले-
न्द्रियः पौगण्डः पूर्णोऽनुत्पन्नश्मश्रुर्गण्डः कपोलो
यस्य सः । तदाह नारदः ।
"बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्दाते ॥"
अत्रापौगण्डः प्रकीर्त्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड
इति विरूपकोषादविरुद्धः । तस्माद्याज्ञ-
वल्क्यादिवचनाद्विंशतिवर्षदशवर्षादिकालेभोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा । कालप्राप्तिवशेन
बीजमङ्कुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः पररात्रुधने इति । एवमेव श्रीकरबाल-
कजोम्लोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्लूकभट्टचक्रे-
श्वरमन्त्रिनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः व्यव-